

УДК 373.5:94(477)

Р. Г. Баландюк

**ЕКОНОМІЧНА СКЛАДОВА ЯК КОМПОНЕНТ ЗМІСТУ
НАВЧАЛЬНИХ ПРОГРАМ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ДЛЯ УЧНІВ
8 – 9 КЛАСІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ**

©Баландюк Р. Г., 2015

<http://orcid.org/0000-0003-0265-377>

<http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.18971>

У даній статті розкрито сутність економічної складової як компонента змісту навчальних програм з історії України для учнів 8 – 9 класів загальноосвітньої школи. Економічна складова курсу історії постає як один з компонентів змісту історичної освіти, який закладає основу історико-економічних знань, умінь, навичок, цінностей та постає фоном, який дозволяє розібратись з економічними умовами життя людини певної історичної епохи. Проаналізовано зміст навчальних програм на наявність чи відсутність аспектів економічної історії України. Виявлено, що реформування освітньої галузі в Україні призводить до появи нової навчальної програми. Встановлено, що навчальні програми постійно удосконалюються. З 1991 р. історія України стає самостійним курсом у школі. Загалом, в перші роки незалежної України аспекти економічної історії в навчальних програмах були наявні як у достатній кількості, так і в деталізованій формі. На сучасному етапі проявляється тенденція до звуження трактування економічних тверджень в навчальних програмах.

Ключові слова: навчальна програма, економічна складова змісту історії України, державний стандарт освіти, економічна історія України.

Баландюк Р. Г. Экономическая составная как компонент содержания учебных программ с истории Украины для учащихся 8-9 классов общеобразовательной школы.

В данной статье рассматривается сущность экономической составной как компонента содержания учебных программ с истории Украины для 8-9 классов общеобразовательной школы. Экономическая составная курса истории представляется как один из компонентов содержания образования, который как создает основу историко-экономических знаний, умений, ценностей, навыков, так и творит фон, который позволяет разобраться с экономическими условиями жизни человека определенной исторической эпохи. Проанализировано содержание учебных программ на наличие или отсутствие аспектов экономической истории Украины. Обозначено, что реформирование образования в Украине приводит к появлению новой учебной программы. Установлено, что учебные программы постоянно совершенствуются. Если в первые годы независимости Украины аспекты экономической истории

Украины в учебных программах были наявны в достаточном количестве, так и в детализированной форме, то на современном этапе проявляется тенденция к сужению трактовки экономических положений в учебных программах.

Ключевые слова: учебная программа, экономическая составная содержания истории Украины, государственный стандарт образования, экономическая история Украины.

Balandyuk R. G. The economic component as a part of the content at the curriculum of the history of Ukraine for pupils of the 8th and the 9th forms at the general educational school.

The research deals with the issues of the economic component as a part of the content at the curriculum of the history of Ukraine for pupils of the 8th and the 9th forms at the general educational school. The economic component of the history of Ukraine is a part of the educational content, which creates the basis of the economic and historical knowledge, skills, experience and values. Also this component builds up the background, which helps to understand the economic circumstances of the human life in some historical ages. It is analyzed that the content at the curriculum has or doesn't have the aspects of the economic history of Ukraine. The research presents that the reformation of the education in Ukraine creates a new curriculum at school. It is determined that the curriculum always improves. At the first years of the independence of Ukraine there are a lot of aspects of the economic history of Ukraine or even absent at different topics at the curriculum. But today there is a trend which shows the narrowing of the interpretation of the economic statements at the curriculum.

Key words: the curriculum, economic component of the educational content of the history of Ukraine, the state educational standard, the economic history of Ukraine.

Постановка проблеми. Однією з актуальних проблем педагогічної науки загалом, і методики навчання історії зокрема, є наявність незначної кількості сучасних науково-методичних напрацювань з питань навчання економічної історії в шкільному курсі історії України. Основним орієнтиром для вчителів історії при навчанні учнів економічної історії України виступає навчальна програма. На жаль, на сьогодні не зроблено порівняльного аналізу навчальних програм з економічної історії України для 8-9 класів, тому молодим вчителям історії важко розібратись самотійно, які аспекти необхідно вивчати учням, а які не потрібно деталізувати при навчанні економічних аспектів шкільного курсу історії.

Тому, **метою нашої статті є:** спроба проаналізувати та систематизувати зміст економічної складової історії України у сучасних навчальних програмах для 8-9 класів загальноосвітньої школи.

Аналіз основних досліджень та публікацій. Проблемам загального розвитку шкільної історичної освіти або окремим її аспектам в контексті висвітлення економічної історії звертали увагу такі спеціалісти педагогічної науки як: Л. Бущик, Л. Пироженко, О. Пометун та інші. Деякі аспекти навчання економічної складової змісту історії України наявні у працях сучасних дослідників таких як: К. Баханов, Є. Вяземський, Д. Десятов, О. Пометун, О.Стрелова, Г.Фрейман та інші.

Виклад основного матеріалу. Зміни змісту освіти передбачають внесення коректив у зміст історичної освіти. Сьогодні розглядає зміст освіти як систему вимог сучасного суспільства до молодої людини з метою підготовки її до життя, здатність реалізувати набуті знання, уміння, навички, цінності в навколишній дійсності. У сучасних умовах у змісті історичної освіти робиться акцент на людину, де економічна, політична, соціальна історія постають тлом, що дозволяє показати умови життя людини в певний історичний період. Відповідно до цього, економічна складова курсу історії представлена як один з компонентів змісту історичної освіти, який, по-перше, закладає основу історико-економічних знань, умінь, навичок, цінностей, необхідних майбутнім фахівцям для їх ретельного засвоєння та застосування в різних життєвих ситуаціях з метою стимулювання ініціативності, підприємливості, організованості, працелюбності, здатності особи приймати раціональні цілеспрямовані рішення, по-друге, постає фоном, який дозволяє майбутнім спеціалістам розібратися з умовами життя, економічними проблемами, які спіткали людину в певну історичну епоху [1, с. 169].

Реформування освітньої галузі в Україні призводить до появи значної кількості нормативно освітніх документів. Створення таких нормативно-правових актів загальнодержавного значення (напр., закон України «Про освіту», державні стандарти освіти тощо) сприяє появі нової навчальної програми. Так, навчальна програма, за визначенням Д. Десятова, постає нормативним документом, що конкретизує для кожного класу загальноосвітньої школи визначені результати навчання відповідно до освітньої

галузі або її складової, деталізує зміст навчання, містить рекомендації щодо виявлення та оцінювання результатів навчання учнів.

З 1991 р., коли Україна стала незалежною, значних змін зазнає зміст шкільної історичної освіти. Свої витоки перші навчальні програми незалежної України брали з радянських навчальних програм. Щоб осмислити наступність подій і процесів, що відбувались в шкільній історичній освіті в перші роки незалежної України, необхідно звернути увагу на останню радянську шкільну програму з історії України для 8-9 класу. У 1989-1991 рр. відбулось перетворення навчальної програми з історії відповідно до ідей т.зв. «нового політичного мислення», «гласності», «перебудови» та «орієнтації на загальнолюдські цінності». Основним надбанням того часу було відокремлення історії України в самостійний курс, хоча компонування матеріалу в програмі відбувалось за старими радянськими схемами [4, с. 19]. Зокрема, програма була побудована на формаційному та партійно-класовому підходах. Розділи програми значно розширювались у 9 класі, у порівнянні з попередніми навчальними програмами 80-х рр. XX ст., напр., в темах, пов'язаних з економічним розвитком України у 60-90-х рр. XIX ст., було усунуто тезу про господарство України як складову частину загальноросійської економіки й додано матеріал про економічний розвиток західноукраїнських земель [10, с. 41]. Відбувається відмова від понять і провідних ідей, які не витримали випробування часом у порівнянні з попередніми радянськими програмами. Так, у 9 класі зникає положення про кризу надвиробництва як вияв основних суперечностей капіталізму [2, с. 69]. У навчальній програмі 1989 р. з історії України визначались основні економічні поняття і провідні ідеї, вміння для учнів 8-9 класів. Загалом, значна увага приділялась історико-економічному матеріалу з історії України.

У 1991/1992 н.р. Міністерством освіти України було запроваджено нову структуру історичної освіти, яка передбачала паралельне вивчення у 7-11 класах двох самостійних курсів історії України та всесвітньої історії за лінійним принципом. Відокремлення історії України у самостійний курс і збільшення годин на його вивчення автоматично призвело до збільшення обсягу навчального матеріалу [2, с. 71].

У програмі кожного класу робився акцент на цивілізаційний розвиток людства, навчальний матеріал було суттєво розширено й подано під кутом зору

державотворчих та національних інтересів. Зокрема, у 8 класі в соціально-економічних темах розділу IV «Україна в період середньовіччя» наголошено на міжнародних економічних зв'язках України [2, с. 57,73]. Було внесено нові аспекти про угодницькі заняття козаків, торговельно-економічні зв'язки між різними українськими землями тощо. Новим для проекту програми 1992 р. про події історії України другої половини XVII ст. стало внесення інформації про становище міст, промислів і торгівлі західноукраїнських земель; для другої половини XVIII ст. – спільні риси, характерні для економічного розвитку всіх українських земель, торговельні зв'язки з європейськими державами, Туреччиною та Росією, розвиток економіки Правобережжя і західноукраїнських земель [5, с. 11-17].

У 9 класі у розділі X «Україна у першій половині XIX ст. Початок визрівання національної свідомості» було додано нову тему про західноукраїнські землі, де детально розглядався стан економіки даного регіону. Встановлено, що якщо раніше вивчались лише монополізація промисловості, концентрація виробництва, тепер же до програми було внесено ще й питання про кооперативний рух, століпінську аграрну реформу, економічну діяльність українців за кордоном, господарську розруху України в тилу російських військ на поч. XX ст. [5, с. 22-30].

Проект програми з історії України 1992 р., за яким працювали до 1995 р., містив перелік основних умінь учнів, які мали бути сформовані в учнів 8-9 класів. За основу в цьому переліку було покладено вміння, визначені програмами з історії попередніх років із внесенням до нього низки принципових змін. Надано пріоритетне значення розвитку дослідницько-пошукових умінь учнів, вмінню висловлювати й відстоювати власну точку зору. Проте, економічних умінь в даному проекті програми не містилось [2, с. 84].

Нова програма 1996 р., в основному, усувала недоліки проекту програми з історії України, мала чітку розбивку на уроки. У 8 класі вивчався розділ III «Нова історія України (частина перша)». Так, стисло подавався економічний розвиток України у другій половині XVI ст., вводилось питання про соціально-економічне становище України напередодні національно-визвольної війни та економічна політика Гетьманщини в середині XVII ст., пропонувалась інформація про економічне життя на Запорозжжі, розвиток чумацького

промислу, натомість питання про розвиток економіки західноукраїнських земель у другій половині XVII ст. усувалось. Тема 5 «Українські землі в кінці XVII – на початку XVIII ст.» історико-економічний матеріал розглядався дуже стисло, в основному при розгляді основних напрямків економічної політики І.Мазепи. У темі 6 «Українські землі в середині та кінці XVIII ст.» (декілька уроків відводилось на навчання економічної складової) поповнилась питаннями про втручання царського уряду у господарське життя Січі, формування національного ринку, зміцнення економічних зв'язків між окремими господарськими районами України тощо [6, с. 9-17].

Розділ IV «Нова історія України (частина друга)» вивчався у 9 класі. Так, притаманне формаційному підходу поняття «капіталістичні відносини» було замінено на «ринкові відносини»; було додано питання про місце України в зовнішній торгівлі Російської імперії, зростання морських портів, шляхи сполучення і транспорт, містились відомості про розвиток торгівлі, промисловості, промислів в західноукраїнських землях першої половини XIX ст. У темі 3 «Українські землі у другій половині XIX ст.» значна кількість уроків була присвячена соціально-економічним проблемам. Зокрема, автори відмовились від притаманних проекту програми 1992 р. термінів «капіталізм», «капіталістичний лад» (хоча вживають термін «капіталістична індустріалізація»), додали матеріал про зародження кооперативного руху, політику протекціонізму у 60-90-х рр., залучення іноземних капіталів, розширення внутрішнього ринку тощо. [6, с. 18-25].

У цілому програма 1996 р. мала низку серйозних недоліків. Напр., наявна зайва деталізація, відсутність переліку основних понять та вмінь, загальна недостатньо розвинена спрямованість програми, жорстка поурочна регламентація, не зовсім коректні оцінки та застарілі терміни і погляди потребували подальшого удосконалення [4, с. 21]. Ці недоліки були усунуті у новій навчальній програмі 1998 р. У ній послідовніше впроваджувався цивілізаційний підхід, деякі терміни усувались, які були притаманні формаційному підходу (напр., капіталістичні відносини). За новою редакцією структура програми з історії України для 8 класу зберігалась, хоча певна корекція матеріалу відбулась в межах навчальних тем. Так, у темі 1 «Українські землі під владою Речі Посполитої» не наголошувалось на економічному розвитку земель, хоча вводився сюжет про господарську діяльність козаків [2,

с. 97]. Значні скорочення торкнулись теми 6 «Українські землі в середині й напр. XVIII ст.», оскільки позапрограмовим матеріалом стала інформація про економічний розвиток Правобережжя та Лівобережжя України у другій половині XVIII ст.

І хоча програма з історії України для 9 класу збільшилась з 51 до 68 годин, загалом, кількість економічних питань було зменшено, введено більш загальні формулювання [7, с. 16-17]. Частково програма була позбавлена жорсткого впливу формаційного підходу, застарілих оцінок, на зразок, «капіталістична індустріалізація» тощо [2, с. 98].

У навчальну програму 1998 р. з історії України вносились основні економічні поняття, положення для учнів 8-9 класів. Також зазначались основні вміння на уроках історії, але економічні вміння, які мали б сформуватись в учнів при роботі з навчальним матеріалом, не згадуються [7, с. 16-17].

У 2001 р. програма з історії зазнала ще однієї редакції, яка, відповідно, отримала назву редакції 2001 року. Зміни були викликані кількома чинниками як реформуванням загальної середньої освіти, так і введенням в науковий обіг нових документів, нових трактувань подій та явищ, які не увійшли до програми 1998 р. Усе це вимагало офіційного визнання у програмах. Загалом, у змісті програми переважала військово-політична та економічна історія, відсутні узагальнення, резерв часу, присутнє надмірне перевантаження навчальним матеріалом тощо. У порівнянні з програмою 1998 р. для 8 класу, у новій редакції 2001 р. відсутні питання про основні напрями економічної політики І.Мазепи у темі 5 «Українські землі напр. XVII – у першій половині XVIII ст.». Уся тема з історії України другої половини XVIII ст. була перенесена до програми 9 класу.

Що стосується програми для 9 класу, то відбулось збільшення кількості тем з 6 до 11. Автори програми відмовились від термінології, що зберігалась донедавна й була запозичена з радянської історіографії (напр., поняття «занепад кріпосницьких та зародження ринкових відносин» замінювалось на нейтральне «економічне становище») [2, с. 101, 105].

Автори програми виділили перелік основних понять, де зазначаються і економічні поняття для 8-9 класу. Натомість, основні вміння для учнів 8-9 класу є загальними, економічні вміння там відсутні [8, с. 2-7].

Тобто, з 1992 р. навчальні програми з історії постійно зазнавали змін. Зокрема, зміст навчального економічного матеріалу як збільшувався, так і зменшувався, економічні вміння і навички, які мають бути опановані учнями то частково присутні, то часом не зазначаються.

У 2004 р. був затверджений Державний стандарт освіти, то 2005 р. з'являється нова навчальна програма з історії, яка була орієнтована на перехід до 12-річної школи, у зв'язку з чим переглядалася структура змісту шкільної історичної освіти. Зокрема, було посилено увагу до процесуально-діяльнісних результатів навчання та формування предметної компетенції учнів. До кожної теми подавався перелік державних вимог до рівня загальноосвітньої підготовки учнів у вигляді переліку умінь і навичок, яких мають набути під час вивчення тієї чи іншої теми [4, с. 22].

У пояснювальній записці до програми 2005 р. зазначено, що у загальний зміст курсу історії України інтегрується економічна історія як одна зі складових сфер людського буття. Програмою передбачено максимальну мінімізацію знань учнів, що відкриває можливості значної активізації пізнавальної діяльності школярів та усуває їх перевантаження [9, с. 3-5,8].

Порівнюючи зміст навчального матеріалу програми 2005 р. з програмою 2001 р. можна виділити деякі особливості у програмі 2005 р. Так, по-перше, збільшилась кількість тем для 8 класу з 5 до 6 за рахунок повернення теми «Українські землі в другій половині XVIII ст.» з 9 класу, по-друге, економічна складова представлена у всіх шести темах програми. Тема 1 «Українські землі у XVI ст.» відображає більш загальні формулювання як-от «економічне життя» тощо. Що стосується теми 2 «Українські землі у першій половині XVII ст.», то в програмі 2001 р. вона представлена одним загальним твердженням (соціально-економічне становище України у 20-30-х рр. XVII ст.). Натомість, програма 2005 р. з цієї теми відображає більш розгорнуте формулювання (Зростання магнатського землеволодіння. Поширення фільварків. Розвиток товарного виробництва. Міста). Інформаційні питання тем 3-5 щодо економічного розвитку українських земель середини XVII – першої половини XVIII ст. залишились без змін. Проте, тема 6 «Українські землі в другій половині XVIII ст.» значно розширилась економічними положеннями. Так було додано «Економічне становище на Правобережній Україні. Економічне становище в Галичині, на Буковині та Закарпатті. Освоєння запорізьких земель

Нової (Підпільненської) Січі», проте, порівнюючи з програмою 2001 р., питання «Особливості соціально-економічного розвитку Криму» вже не виділяється [8; 9].

Навчальна програма для 9 класу з історії України 2005 р. звузилась порівняно з програмою 2001 р. По-перше, періоди історії України другої половини XVIII ст. та початку XX ст., які у програмі 2001 р. визначені для 9 класу, тепер розглядаються у 8 та 10 класах відповідно, по-друге, економічний розвиток українських земель у складі Російської та Австрійської імперій XIX ст. розглядається в об'єднаних темах, чого раніше не було. Програма 2005 р. представлена економічною складовою вже у вступі (Україна в умовах загальноєвропейської кризи аграрно-ремісницької цивілізації. Утвердження індустріального суспільства). Тема 3 представляє економічне життя українського народу у першій половині XIX ст. і, порівняно з попередньою програмою 2001 р., розширена положенням «Формування фабрично-заводської промисловості», хоча раніше було твердження «Українські промисловці», серед розвитку міст окремо виділено м. Одеса та зменшена інформація про економічне становище західноукраїнських земель в даний проміжок часу. Тема 5 «Модернізація українського суспільства в середині – у другій половині XIX ст.» зазнала змін. Зокрема, з одного боку, зникають твердження у програмі 2005 р. як «Кримська війна і загострення соціально-економічної ситуації. Особливості соціально-економічного розвитку українських земель напередодні селянської реформи 1861 р.», з іншого ж боку, додається положення «Капіталізація. Ринкові відносини. Родини Яхненків і Симиренків». Тема 9 «Наш край наприкінці XVIII – у XIX ст.», якої раніше у програмі 2001 р. не передбачалось, містить економічне твердження «Господарське життя». Так як основні економічні поняття, які визначались для 8-9 класів у програмі 2001 р. не виділені окремо на курс історії України та всесвітньої історії, тому вважаємо недоречним порівнювати економічні поняття програм 2001 р. і 2005 р. [8; 9].

Тобто, аналіз навчальних програм 2001 р. і 2005 р. показав, що економічна складова постійно зазнає змін. Навчальна програма 2005 р. з історії України до змісту навчання економічної складової досить змінилась.

Повернення школи до 11-річного терміну навчання обумовило у 2010 р. необхідність нової редакції програми 2005 року. Але зміни, які відбулись у

2010 р., не вплинули на зміст навчальної програми 2005 р. для 8-9 класів [4, с. 22].

У 2012 р. з'являється нова програма з історії України у відповідності до Державного стандарту освіти 2011 р. Цією програмою визначено, що метою вивчення історії у 8 класі є не лише надати системні знання про соціально-економічні явища і процеси ранньомодерної доби на території України, а й поглибити формування предметних та ключових компетентностей. Курс історії України 9 класу має сформувати в учнів знання та розуміння проявів модернізації та їх впливу на економічне життя України. Більше уваги приділяється у 9 класі створенню навчальних ситуацій, за яких учні можуть самостійно працювати з добірками історичних джерел, шукати й аналізувати історично-економічну інформацію, оцінювати значення, наслідки та вплив такого історичного процесу як модернізація тощо [3, с. 79, 87].

Порівнюючи економічний зміст навчального матеріалу програми 2012 р. з програмою 2005 р. можна виділити деякі особливості. Для 8 класу з історії України програми 2012 р. кількість тем (розділів), в яких представлена економічна складова, зменшена порівняно з програмою 2005 р. з 6 до 3. Кількість інформаційних історико-економічних питань у змісті навчального матеріалу програми 2012 р. суттєво зменшено. Так, розділ I «Соціально-економічне, культурне та церковне життя в Україні в XVI – у першій половині XVII ст.» представлений такими інформаційними питаннями, де розглядається економічна історія, як «Міста і міщани. Фільварки і селяни». Порівнюючи з попередньою програмою 2005 р. у цій темі кількість історико-економічних інформаційних питань зменшилась з 5 до 2. Натомість, програма 2012 р. відводить одне практичне заняття, де вивчається економічна складова, на тему: «Українське суспільство XVI – першої половини XVII ст.: соціально-економічне становище та повсякденне життя». Розділ III «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.» представлений узагальненим інформаційним питанням «соціально-економічне життя», проте в програмі 2005 р. в цій темі економічна складова розглядалась у ширшому трактуванні, а саме: «Фінансова система. Зміни в соціально-економічному житті українського народу». Розділ IV «Українські землі наприкінці 50-х рр. XVII ст. – на початку XVIII ст.» не виділяє економічну складову в інформаційних питаннях змісту навчального матеріалу, хоча в попередній

програмі такі питання містились. Розділ V «Українські землі у 20-90-х рр. XVIII ст.» подає, швидше за все, економічну складову у загальних формулюваннях як-от: «Козацька старшина, селяни Гетьманщини. Шляхта й міщани Речі Посполитої». Натомість, програма 2005 р. містила чіткі вказівки на економічний зміст, напр., «Економічне становище на Правобережній Україні. Економічне становище в Галичині, на Буковині та Закарпатті. Освоєння запорізьких земель Нової Січі» [3; 9].

Економічна складова у програмі 2012 р. для 9 класу представлена у двох темах та узагальненні, натомість у програмі 2005 р. була висвітлена у чотирьох темах (розділах). Так, розділ I «Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.» представлений меншою кількістю історико-економічних питань у порівнянні з програмою 2005 р. Зокрема, відсутні питання як-от: «Формування фабрично-заводської промисловості. Одеса. Місце України в зовнішній торгівлі Російської імперії». Питання «Сільське господарство» перефразоване у більш загальне «криза поміщицького господарювання». Натомість, питання «Економічне становище населення підросійської та підавстрійської України» винесено на практичне заняття. Розділ III «Модернізація економічного життя України в середині XIX – на початку XX ст.» як звужений, так і розширений інформаційними питаннями економічного змісту. Так, у новій програмі 2012 р. відсутні «Зміни в сільському господарстві. Поширення вільнонайманої праці. Особливості індустріалізації в Україні. Розвиток міст і сіл. Розширення внутрішнього ринку», додано «Століпінська аграрна реформа», виокремлено «Транспортне сполучення. Особливості модернізації економіки в українських землях у складі Російської та Австрійської імперій». Питання «Українські підприємці-благодійники. Родини Симиренків, Терещенків та Харитоненків» винесено в практичне заняття [3; 9].

Висновки. Таким чином, можна узагальнити, що зміст навчальних програм з історії України для 8-9 класів загальноосвітньої школи постійно зазнає змін. Економічна складова змісту історії України як компонент історичної освіти як збільшується, так і зменшується за обсягом навчального матеріалу. Це свідчить про те, що поки не існує установлених підходів до висвітлення економічної складової у навчальних програмах. Тому, молодим

спеціалістам варто враховувати ці аспекти при навчанні підростаючого покоління економічній історії України.

Література

1. Баландюк Р. Зміст і місце економічної складової серед інших компонентів змісту шкільної історичної освіти / Р. Баландюк // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2014. – № 1. – С. 166-170.
2. Баханов К. Сучасна шкільна історична освіта: інноваційні аспекти / К. Баханов. – Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2005. – 384 с.
3. Методичний коментар до програми 2012 року з історії для основної школи // Бібліотека журналу «Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання». – 2013. – № 5-6. – 96 с.
4. Пометун О. Шкільна суспільствознавча освіта: 20 років трансформації / О. Пометун // Історія в школі. – 2011. – № 5-6. – С. 18-29.
5. Програма з історії України. 7 – 11 класи (проект) // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1992. – № 7-8. – С. 2-64.
6. Програма з історії України // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1996. – № 1-2. – С. 2-42.
7. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України. Всесвітня історія. 5 – 11 класи (нова редакція) // Історія в школах України. – 1998. – № 4. – С. 6-27.
8. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України. Всесвітня історія. 5 – 11 класи (редакція 2001 року) // Історія в школах України. – 2001. – № 4. – С. 2-14.
9. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України. Всесвітня історія. 5 – 11 класи. – К. : Перун, 2005. – 144 с.
10. Программы для средних учебных заведений. История. 5 – 11 классы. – К.: Радянська школа, 1989. – 96 с.